

СОЛЯР І. Я.

<https://orcid.org/0000-0003-0439-6957>

РУККАС А. О.

<https://orcid.org/0000-0003-2086-3463>

DOI: 10.33402/obv.2024-24-53

Розділ 2. ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 р.): ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ІСТОРИОГРАФІЇ, СУЧАСНОГО СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

The historiography and contemporary socio-political discourse of events related to the onset of the Second World War are considered, covering two periods: (a) 1945–1989, (b) the late 20th to early 21st century. It is noted that during the first period, under the influence of communist ideology, comprehensive and bibliographic works oriented towards the Soviet scientific concept were prepared. Conversely, the subsequent period was characterized by the emergence of new methodological approaches and a humanistic-anthropological discourse in the study of the Great War.

The significance of individual monographs and comprehensive works by Polish and Ukrainian historians, published during the 1940s to 1980s, highlighting the specifics of the war's beginning and the military-political processes in Poland before and during Nazi aggression, is outlined. An overview of key thematic directions in the studies of Polish and Ukrainian historians is provided, including military operations, the administrative structure of occupied territories, and crimes of the Nazi regime. Emphasis is placed on the insufficient attention of contemporary scholars to the events of the September Campaign of 1939, especially regarding the Red Army's entry into eastern Polish voivodeships.

It is mentioned that new methodological approaches and access to sources that emerged after 1989 contributed to expanding knowledge about the events of the Second World War and influenced their interpretation in Polish and Ukrainian historical scholarship. Special attention is given to studies concerning the entry of the Red Army into the territory of the Second Polish Republic, notably the works of V. Tsyhan and Ch. Hzhelak (where scientific and methodological aspects are critically evaluated, highlighting both their strengths and weaknesses). Works by Polish emigrant researchers who created an original narrative about the Second World War are also analyzed.

Соляр Ігор Ярославович, доктор історичних наук, професор, директор Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України, м. Львів.

Руккас Андрій Олегович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ.

© Соляр І. Я., Руккас А. О., 2024.

Contemporary Ukrainian historiography related to the German attack on Poland in 1939 is characterized. It is noted that the vast majority of Ukrainian scholars interpret these events as a military operation by the Armed Forces of Hitler's Germany, provoked by Hitler's ambitions and his desire to create a strategically important foothold for a future attack on the USSR. Attention is focused on the contemporary socio-political discourse in the interpretation of the events at the beginning of the Second World War, particularly outlining the main messages of Russian propaganda.

Друга світова війна упродовж вісімдесяти п'яти років була предметом зацікавлення науковців, державних діячів, політиків, громадських діячів, журналістів. Не втрачає тема актуальності й сьогодні, особливо зважаючи на широкомасштабне вторгнення росії в Україну.

Початок Другої світової війни, напад Німеччини на Другу Річ Посполиту, вторгнення СРСР до Польщі та окупація західноукраїнських земель – тематичні ніші, які документально заповнюються польськими істориками не одне десятиліття. Зважаючи на значну кількість досліджень, історіографію доцільно розділити на два періоди: наукові праці, які побачили світ у час існування комуністичного режиму у Польщі (1945 – 1989 рр.) та наукові студії, які опубліковані наприкінці ХХ – у першій чверті ХХІ ст., коли в Україні й Польщі поступово формується принципово інший методологічний дискурс і гуманістично-антропологічний підхід до вивчення подій Другої світової війни (*Калищук, 2012: 533*).

Огляд першої групи наукових праць варто розпочати з узагальнювальних робіт, в яких охарактеризовано передумови початку Другої світової війни, її перші дні / місяці та перебіг військових дій у геополітичному контексті. Водночас зауважимо, що у цей період з'явилися перші праці бібліографічного характеру, які присвячувалися подіям Другої світової війни, серед яких – «Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej. Bibliografia» (*Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej. Bibliografia, 1979*).

В узагальнювальних роботах («Polacy w ruchu oporu narodow Europy. 1939–1945» (*Biedanski, 1977*), «Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej» (Т. I-IV) (*Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej, 1979*), «Wojna i okupacja na ziemiach polskich 1939–1945» (*Wojna i okupacja na ziemiach polskich 1939–1945, 1984*) та ін. описано військово-політичні процеси у Польщі у контексті збройної агресії Німеччини. Польські історики висвітлювали події у руслі радянського наукового концепту Другої світової війни – відкидали ту частину проблем війни, які були їм невігідні (*Притуцька, 2019*).

Крім того, як слушно зазначав О. Лисенко, «все, що не потрапляло в унісон з комуністичною версією Другої світової війни, таврувалося, відкидалося, звинувачувалося в тенденційності, пояснювалося антирадянськими настроями і політикою західних держав» (Лисенко).

Заслужують на увагу також тогочасні історико-мемуарні праці. Яскравий приклад останніх – «Obrona Warszawy 1939 we wspomnieniach» (*Obrona Warszawy 1939 we wspomnieniach*, 1984), «Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach» (*Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach*, 1989).

Окремі наукові студії польських учених присвячувалися безпосередньо першим дням Другої світової війни. Зокрема у дослідженнях В. Стебніка (W. Steblik) «Prawda o niemieckim napadzie na Przelecż Jablonkowskà w nocy 25/26 VIII 1939 r.» (Steblik, 1947), «Niemiecki napad na Przelecż Jablonkowskà w nocy 25/26 VIII 1939 r.» (Steblik, 1965), А. Шефера (A. Szefer) «Prywatna wojna leutnanta Alberta Herznera czyli niemiecki napad na Przelecż Jablonkowskà w nocy z 25 na 26 sierpnia 1939 roku» (Szefer, 1978), «Hitlerowska prowokacja w Gliwicach oraz w Stodolach i Wyczynie 31 sierpnia 1939 roku» (Szefer, 1989) розглянуто особливості німецьких провокативних дій (1939 р.), які призвели до початку Другої світової війни. Останній, зокрема, зазначав, що «Начальник Головного управління поліції охорони та Головного управління Служби безпеки Гейдріх уперше задумав здійснити «прикордонні інциденти», які дали б Третньому Рейху привід розпочати війну вже під час Судетської кризи восени 1938 року. Однак мирні рішення Мюнхенської угоди перешкодили цим намірам. До плану «провокації... Гейдріх повернувся за місяць до нападу Німеччини на Польщу» (Szefer, 1989: 20).

Передумови початку Другої світової війни крізь призму провокативних дій Німеччини у 1939 р. розглянуті польськими істориками й в інших наукових роботах, з-поміж яких виокремимо книги та наукові розвідки Р. Станевіча (R. Staniewicz) «Szersze tło i rzeczywiste cele dywersji niemieckiej w Bydgoszczy 3.9.1939 r.» (Staniewicz, 1962), М. Циганського (M. Cyganski) «Hitlerowska V kolumna w województwie śląskim i krakowskim w 1939 roku» (Cyganski, 1972), Е. Маковського (E. Makowski) «Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w przededniu i w pierwszych dniach wojny» (Makowski, 1979).

Водночас В. Зонбек (W. Ząbek) слушно зауважував (Ząbek, 1999: 28), що завдяки зусиллям багатьох інститутів та історичних центрів польськими істориками було задокументовано інформацію про бойові дії, що проводилися окремими тактичними об'єднаннями і оперативними силами Війська Польського у вересні 1939 р. Зокрема окремі праці, які опубліковані у другій половині 1970-х – початку 1990-х років, присвячувалися армії «Лодзь», «Познань», «Помор'я», «Краків», «Карпати», СГО «Полісся», ГО «Пйотркув» та ін. (Rezner, 1992; Steblik, 1975; Dalecki, 1979; Wróblewski, 1986; Bielski, 1991).

Серед досліджень польських істориків помітне місце належить роботам, присвяченим встановленню німецького окупаційного режиму. У цьому контексті заслуговують на увагу наукові праці З. Яновіча (Z. Janowicz) «Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939–1945» (Janowicz, 1951), К. Поспешальського (K. Pospieszalski) «Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce» (Pospieszalski, 1952), «Odpowiedzialność naczelnych zwierzchników administracji terenowej za zbrodnie wojenne w okupowanej Polsce» (Pospieszalski, 1962), К. Мадайчика (C. Madajczyk) «Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce» (Madajczyk, 1970), «Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie» (Madajczyk, 1983), А. Конечного (A. Konieczny) «Wybór tekstów źródłowych historii państwa i prawa. Okres okupacji hitlerowskiej na ziemiach polskich» (Wybór tekstów źródłowych..., 1980), З. Шиманкевіча (Z. Szymankiewicz) «Poznan we wrzesniu 1939» (Szymankiewicz, 1985) та ін.

У роботах польських науковців, присвячених подіям вересневої кампанії 1939 року, питання, пов'язані зі вступом Червоної армії до східних воєводств тогочасної Польської держави, відображені надзвичайно фрагментарно. Крім того, не було вироблено нового погляду на цю проблему, який б відрізнявся від загальної радянської точки зору, оскільки це значно ускладнило б міждержавні стосунки. Власне з цієї причини проблема польсько-радянського збройного конфлікту не стала об'єктом окремого комплексного дослідження у польській історіографії 1945 – 1989 рр. Натомість, події на сході, зокрема на західноукраїнських землях, згадувалися лише в зв'язку з розглядом інших питань та аспектів вересневої кампанії 1939 року.

Відомі військові історики Р. Далецький, В. Стеблік, Т. Юрга та В. Карбовський згадували про дії радянських військ лише в контексті розгляду та аналізу воєнних операцій польських армій «Карпати» (*Dalecki, 1979*), «Краків» (*Steblik, 1989*) та «Модлін» (*Jurga, Karbowski, 1987*). Подібним чином виглядає й робота Я. Врублевського, присвячена окремішій оперативній групі «Полісся» генерала Ф. Клеєберга (*Wróblewski, 1989*).

Певна частина тогочасних польських дослідників, зокрема М. Порвіт (*Porwit M., 1978*), Л. Мочульський (*Moczulski, 1972*), Т. Юрга (*Jurga, 1984*) або автори «вересневої кампанії» (*Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej.: W 3 tomach, 1979*) під впливом комуністичної цензури вважали за краще обійти цю проблему повним мовчанням. Інші ж, наприклад М. Турлейська (*Turlejska, 1966*), Л. Ратайчик (*Ratajczyk, 1980*) або автори великих академічних видань (*Wojna wyzwolenicza narodu polskiego..., 1963*) обмежувалися лише тим, що наводили у своїх працях радянську офіційну версію подій.

Окремі автори, зокрема Л. Гловацький (*Głowacki, 1976*), писали про військові події польсько-радянського збройного конфлікту у досить закамуюльованій формі. Скрізь, де мова йшла про бойові дії, автори намагалися не вказувати конкретного ворога. Для цього вони замінювали словосполучення «радянські війська» на слово «противник». Така інформація мала «загадковий» характер і сприяла тому, що у недостатньо підготовленого читача складалося хибне уявлення про події.

Подібний стан розробки проблем польсько-радянського збройного конфлікту існував до 1989 р., коли почалася трансформація польської політичної системи. Процес усунення комуністів від влади збігся з 50-ю річницею початку Другої світової війни та вересневої кампанії 1939 р. У Польщі значно зросла зацікавленість тими далекими подіями. Саме у цьому році на сторінках «Військово-історичного перегляду» побачила світ перша праця Р. Шубанського, присвячена воєнним діям на східних землях Другої Речі Посполитої (*Szubański, 1989*). Хоча ця робота була написана на основі праць польських емігрантських істориків (без жодного на них посилання), але вона, безумовно, підштовхнула та зрушила справу з місця. Вже наступного року Р. Шубанський, дещо доповнивши свою попередню роботу, видав невелику за розміром працю, присвячену подіям 17 вересня 1939 року на тогочасних східних польських землях (*Szubański, 1990*).

Тексти, написані в УРСР у 1941 – 1991 рр., змістовно та концептуально не відрізнялися від напрацьованих польських дослідників. Усі вони були надзвичайно заідеологізованими, мали суто пропагандистський характер та відзначалися упередженим підходом до розгляду проблеми. Оцінки подій вересня-жовтня 1939 р. не змінювалися та не переглядалися впродовж всього існування СРСР і комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі. Активно пропаговані концептуальні положення варіантів подій перетворилися на своєрідний ідеологічний штамп, що досить глибоко вкоринився у людській свідомості. У цих працях дії Червоної армії розглядалися лише як «визвольний похід», який став з боку радянського керівництва вимушеним кроком, спрямованим на захист «єдинокровних братів – українців та білорусів».

Крім того, досить поширеним було хибне твердження про майже повну відсутність опору з боку польських військ на західноукраїнських та західнобілоруських землях. В офіційній історичній та публіцистичній літературі дозволялося згадувати лише про поодинокі напади вигаданих «офіцерських банд». З цього виходило, що ті польські вояки, які не склали зброю у вересні 1939 р., перетворилися на звичайних бандитів. Наголошуючи на тому факті, що ці загони склалися здебільшого з офіцерів, радянські ідеологи намагалися показати, що члени цих «банд» мали «буржуазне» походження, а у польському війську панувала атмосфера соціального гноблення.

Серед творів, виданих до 1941 р., варто виокремити роботи В. Клокова й О. Одріна (*Великий освободительный поход...*, 1940) та У. Крикуна (*Героизм, отвага, мужество*, 1940), а також невеликий збірник нарисів військових кореспондентів та політпрацівників Українського фронту (*От Збруча до Львова*, 1940). У цих публікаціях радянська пропаганда намагалася представити довоєнну польську державу та її армію у досить кумедному вигляді. Наприклад, часто писали про самогубні атаки польської кавалерії на ворожі танки, які були зроблені, на думку недалекоглядних поляків, з фанери (*Великий освободительный поход*, 1940). Автори цих робіт змалювали образи зухвалих та пихатих польських панів-офіцерів, які після першого ж радянського пострілу втікали або здавалися у полон. Крім того, в тогочасних виданнях зображувалося начебто нестерпне життя

польських солдатів, писалося про вороже ставлення до них з боку офіцерського складу. Як приклад наводилися байки, коли польський генерал власноруч розстріляв кількох солдатів, які не захотіли вмирати за «Велику Польщу» (*Героїзм, отвага, мужество, 1940*).

Після закінчення Другої світової війни та відродження Польської держави (керованої, щоправда, комуністами) тон радянської преси та наукових праць змінився з глузливого та саркастичного на поміркованіший. У період хрущовської «відлиги» з'явилися перші радянські наукові праці, написані, щоправда, на основі польської літератури, де дії польських військ у вересневій кампанії 1939 р. розглядаються дещо об'єктивніше та зваженіше, як, наприклад, у праці військового історика Д. Проєктора (*Проектор, 1963*).

Проте оцінка подій, пов'язаних із приєднанням західноукраїнських та західнобілоруських земель, продовжувала залишатися незмінною (*Начальный период войны, 1974*). У деяких роботах того часу без посилання на джерела інформації роблять фальшиві твердження. Наприклад, в «Історії Великої Вітчизняної війни» безпідставно говориться про те, що польські військові вели з німцями переговори про капітуляцію Дрогобича, Стрия та Білостока (*История Великой Отечественной войны, 1962: 249*).

У зв'язку з тим, що польського збройного опору, на думку радянських істориків, практично не було, тому й власне не існувало предмета для наукових досліджень та пошуків. Натомість радянські науковці зосередили головну увагу на дослідженні революційної діяльності непольського місцевого населення у вересні 1939 року (*Івасюта, 1969*). Особливо підкреслювалося, що Червону армію радісно зустрічали на західноукраїнських та західнобілоруських землях, а весь «визвольний похід», таким чином, перетворився на безперервні свята та мітинги (*Гайковський, 1979; Литовченко, Некрасов, 1989*).

Про деякі військові аспекти подій вересня-жовтня 1939 р. згадувалося у двох невеликих працях, що вийшли напередодні святкування ювілейних дат 40- та 50-річчя приєднання західноукраїнських земель до СРСР (*Бурлуцький, 1979; Советская Армия..., 1989*). Крім того, дуже коротко і схематично ці питання розглядаються у роботі, присвяченій історії Київського військового округу (*Краснознаменный Киевский: Очерки истории..., 1989*).

Радянську історіографію Другої світової війни проаналізував у 2010 р. В. Стецкевич, який нарахував понад 300 авторів текстів на цю тему. Однак при цьому автор не назвав жодної публікації про початковий етап цієї війни, адже на дослідження історії початку війни та воєнних дій вересня 1939 р. було накладено «табу». Насправді автор проаналізував історіографію радянсько-німецької війни 1941 – 1945 рр. (Стецкевич, 2010).

Після повалення комуністичного режиму в Польщі (1989 р.) та розпаду СРСР (1991 р.) у польській історіографії, яка стосується періоду Другої світової війни, відбулися суттєві трансформації. «Найбільшою зміною для історичного середовища, яку приніс 1989 рік, не була ж бо свобода наукових досліджень, адже історики продовжували свої багаторічні дослідницькі програми, плановані незалежно від політичної ситуації...», – писав польський історик Т. Вісліч. – Натомість засадничою зміною було поступове одержання істориками доступу до закритих десятиліттями польських і закордонних архівів (головним чином, з пострадянської зони). Для істориків, особливо тих, які займаються другою половиною ХХ ст., це був справжній подарунок долі...» (Вісліч). Водночас зазначимо появу нових інституцій, які вивчали історію Польщі на нових методологічних засадах. Серед таких – Інститут національної пам'яті («Instytut Pamięci Narodowej»).

Серед праць, що з'явилися протягом 1990-х років, насамперед уваги заслуговує робота польського історика В. Цигана (*Cygan, 1990*), в якій автор зробив спробу узагальнити відомий на той час історичний матеріал, залучивши при цьому й деякі особисті документальні знахідки. Проте дії радянських військ у цій роботі були практично не висвітлені через відсутність відповідних архівних матеріалів.

Польсько-радянський конфлікт 1939 року є однією з тем досліджень співробітника Військового історичного інституту Ч. Гжеляка. У видавничій серії «Польські битви» вийшло декілька праць цього автора, що присвячені польсько-радянському конфлікту 1939 року, але вони мають швидше популяризаційний, ніж науковий характер (*Grzelak Cz. Wilno, 1939, 1993; Grzelak Cz. Szack, 1939, 1993; Grzelak Cz., Kowalski W. Kodziowce, 1939, 1993*).

Працюючи в російських архівах, Ч. Гжеляк видав «Щоденник радянської агресії» (*Grzelak, 1994*), в якому в хронологічній формі

він намагався відобразити військово-політичні приготування СРСР до проведення наступальної операції, загальний перебіг бойових дій на тогочасних східних польських територіях, а також показати деякі приклади радянсько-німецької військової співпраці. Проте згадана праця є лише календарем окремих подій, але не комплексним, узагальнювальним, аналітичним опрацюванням. До того ж, зосереджена вона, здебільшого на західнобілоруських землях. Сам автор пише, що він ставив собі за мету лише «якнайшвидше передати читачам певні відомості про події на східних кресах другої Речі Посполитої» (*Grzelak, 1994: 9*).

Праця Ч. Гжеляка «Креси у червоному», на думку автора, стала своєрідним підсумком його кількарічних досліджень (*Grzelak, 1998*). Згадана праця має свої позитивні моменти, зокрема, введення у науковий обіг нових матеріалів, що дозволяють детальніше відтворити певні епізоди польсько-радянського конфлікту. Проте ця змістовна робота не позбавлена цілого ряду недоробок. Так, зосередивши свою увагу на другорядних моментах, Ч. Гжеляк досить поверхово відобразив військово-стратегічне становище польських збройних сил у східних районах країни напередодні радянського наступу. В роботі не знайшли належного висвітлення проблеми, що пов'язані з діяльністю запасних осередків польських тактичних з'єднань та окремих родів військ, хоча в рамках цих структур у вересні 1939 року перебувало понад 250 тис. вояків. Треба зазначити, що у висвітленні польсько-радянського збройного конфлікту Ч. Гжеляк недостатньо повно розглядає події, пов'язані з військами Українського фронту (що склали понад 50% від загальної чисельності сил вторгнення). Наприклад, важливий розділ, присвячений підготовці Червоної Армії до здійснення «визвольного походу», побудований, в основному, на прикладах військ Білоруського фронту, натомість військам Українського фронту приділено значно менше уваги.

У висвітленні подій польсько-радянського збройного конфлікту 1939 року, Ч. Гжеляк зосередив свою увагу на кількох бойових епізодах, але обійшов повним мовчанням цілу низку історичних фактів, що мають для поляків болісний та прикрий характер. Мова йде про безкровне захоплення в полон багатьох угруповань польського війська. Проте подібних епізодів у вересні 1939 року

було значно більше, ніж кровопролитних боїв. Без об'єктивного висвітлення всіх подій польсько-радянського збройного конфлікту, якими «неприємними» вони не були б, неможливо комплексно відтворити його реальний перебіг.

Крім цього, у своїй роботі Ч. Гжеляк без належного наукового аналізу використовує ряд помилкових тверджень, що були штучно створені у роботах польських емігрантських істориків. Так, цитуючи звіт радянської 6-ї армії, він писав про активну діяльність радянських диверсійних груп, перекинутих на польську територію ще до початку наступальної операції Червоної Армії (*Grzelak, 1998: 307*). Насправді ж у цьому звіті згадується лише про активну діяльність німецьких (а не радянських) диверсантів у польському тилу. Безпосереднім автором цього фальшивого епізоду є Р. Шавловський (про його працю див. нижче), а Ч. Гжеляк просто використав його у своїй книзі. У роботі є, крім цього, цілий ряд фактичних помилок та неточностей. Наприклад, антипольські збройні виступи українського населення на Львівщині, організовані членами ОУН, автор книги представляє виключно як прорадянські акції (*Grzelak, 1998: 194*).

Крім згаданих вище двох дослідників (В. Циган та Ч. Гжеляк), на тему польсько-радянського збройного конфлікту у вересні-жовтні 1939 року намагалися писати і деякі його безпосередні учасники (*Jarecki, 1994*), але брак професійної підготовки, некритична обробка документального матеріалу, вкрай обмежена джерельна база та необ'єктивний підхід у висвітленні подій значно зменшують наукову цінність подібних робіт.

В останні десятиліття у Польщі виходить чимало праць, присвячених історії того чи іншого виду збройних сил, роду військ, або тієї чи іншої військової частини та підрозділу. Кожна з таких робіт містить лише відомості стосовно участі певного військового формування. Вже згаданий Р. Шубанський одну зі своїх книг присвятив діям польських бронетанкових військ (*Szubański, 1989*). Ю. Дискант розповідає про дії Пінської річкової військової флотилії (*Dyskant, 1994*). Діяльність Корпусу Охорони Прикордоння у вересні 1939 року розглядається у роботі Х. Домінчака (*Domńczak, 1992*). Книга Є. Павляка присвячена польській військовій авіації у вересневій кампанії, зокрема, згадуються повітряні бої між польськими та радянськими літаками над Західною Україною 17 вересня 1939 р. (*Pawlak, 1991*).

У 1989 р. засновано серію «Нариси військової історії польських полків у вересневій кампанії». Проте лише деякі видання цієї серії згадують про бойові дії окремих конкретних підрозділів та частин польської армії з радянськими військами у вересні-жовтні 1939 р. в південно-східних районах країни (*Błasiński, 1995; Gnat-Wieteska, 1992; Skalski, 1991*). Прикладами детальніших опрацювань, присвячених історії одного конкретного полку польської армії, можуть бути роботи Я. Бласінського (*Błasiński, 1996*), Р. Заземського, Я. Палюха, В. Смялека (*Zaziemski, Paluch, Smialek, 1991*).

Завдяки консолідованим діям польських науково-освітніх інституцій історичного профілю в останні десятиліття опубліковані узагальнюючі наукові праці, в яких дано нові оцінки німецької окупації Другої Речі Посполитої (1939 р.). Серед них виокремимо ґрунтовні дослідження М. Подковінського (М. Podkowinski) «W kregu Hitlera» (*Podkowinski, 1995*), П. Вечоркевича (Р. Wiczorkiewicz) «Kampania 1939 roku» (*Wiczorkiewicz, 2001*), М. Собаньської (М. Sobańska), С. Ленарда (S. Lenard) «Wiek XX w źródłach» (*Wiek XX w źródłach, 2002*), В. Рожковського (W. Roszkowski) «Najnowsza Historia Polski 1914 – 1945» (*Roszkowski, 2003*), Л. Мочульського (L. Moczulski) «Wojna polska 1939» (*Moczulski, 2009*), «II wojna światowa» (*II wojna światowa, 2010*), «Polska pod okupacją 1939–1945» (Т. 1) (*Polska pod okupacją..., 2015*), «Polska pod okupacją 1939–1945» (*Polska pod okupacją..., 2016*) та ін.

У 1990-х роках з'являються цікаві праці, присвячені історії польсько-німецьких відносин (*Broszat, 1999*), дослідження, в яких розглядалися дії СРСР на початку Другої світової війни, зокрема окупація радянськими військами західноукраїнських земель (*Łojek, 1990, Grzelak, 1994 та ін.*). Польські історики задавали риторичне запитання: «Czy polska musiała przegrać w 1939 roku?» (*Lityński, 1996*).

Надалі кількість наукових студій, в яких йшлося про німецький та радянський напади на Польщу (1939 р.), збільшувалася у геометричній прогресії, додавалася критика дій польської влади на початку Другої світової війни. М. Галезовск зокрема писав: «Під час боротьби Війська Польського з Вермахтом 17 вересня 1939 р. Червона армія пройшла всю територію Речі Посполитої. Влада Радянського Союзу нівелювала декілька угод, які були

укладені з польським урядом, передусім договір про ненапад 1932 р. (продовжений у 1934 р. і залишався в силі до 1945 р.). Напад на Польщу та порушення укладених угод пояснили нібито розпадом польської держави... Президент Республіки Польща Ігнацій Мосціцький у своєму посланні засудив ці дії, але не вирішив однак оголосити стан війни між двома країнами, що було серйозною помилкою і ускладнило наступні політичні дії польської влади у відносинах із західними союзниками та СРСР. Головнокомандувач Війська Польського наказав польським військам уникати боїв із Червоною Армією і прорватися до угорського кордону та Румунії...» (*Galezowski*).

Традиційно значна увага польських істориків присвячена проблемі функціонування німецького окупаційного режиму у Польщі, військовим питанням, про що свідчить поява наукових студій С. Навроцького (*S. Nawrocki*) «Organizacja i działalność Urzędu Namiestnika Rzeszy w Kraju Warty» (*Nawrocki, 1996*), В. Пожицького (*W. Porzycki*) «Posłuszni aż do śmierci. Niemieccy urzędnicy w Kraju Warty 1939–1945» (*Porzycki, 1997*), В. Мусіала (*B. Musiał*) «Niemiecka polityka narodowościowa w okupowanej Polsce w latach 1939–1945» (*Musiał, 2004*), Х. Бумельбурга, Й. Кохановського «Niemiecka polityka okupacyjna w Polsce w latach 1939–1945» (*Bömelburg, Kochanowski, 2009*), А. Гонсіоровського (*A. Gąsiorowski*) «Polityka niemiecka na ziemiach okupowanych» (*Gąsiorowski, 2010*), В. Ястжембського (*W. Jastrzębski*) «Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do III Rzeszy (1939–1945)» (*Jastrzębski, 2017*) та ін.

Історики, політологи порушують проблеми встановлення окупаційного режиму в окремих польських регіонах (*Bębnik, 2012*), функціонування п'ятої колони у Другій Речі Посполитій (*Mazur, 2004*), перших днів німецько-польської війни (*Laszkiewicz, 2003*), міждержавних відносин напередодні та на початку Другої світової війни (див. напр. М. Галежовск «Agresja Niemiec i ZSRS na Polskę we wrześniu 1939 roku» (*Galezowski*)). Останній зокрема писав, що «у разі конфлікту із західним сусідом Польща могла розраховувати на військову допомогу, яку їй гарантував союз з Францією. Ситуація почала змінюватися після 1935 року, коли Німеччина розірвала Версальські угоди, відновила загальну військову повинність і розпочала розширення армії та збройової промисловості. Тоді Польща почала розробляти

план оборони на випадок нападу Німеччини, але його підготовка набрала обертів лише після Мюнхенської конференції та окупації Чехії Третім Рейхом Судет» (*Galezowski*).

На окрему увагу заслуговують наукові студії Т. Хінцінського (Т. Chincinski) «Niemiecka dywersja we wrzesniu 1939 r. w londyńskich meldunkach» (*Chincinski, 2004*), «Niemiecka dywersja w Polsce w 1939 r. w Swietle dokumentów policyjnych i wojskowych II Rzeczypospolitej oraz sluzb specjalnych III Rzeszy (sierpień–wrzesień 1939 r.)», який проаналізував диверсійні дії Німеччини (*Chincinski*). «Німецьку атаку на Яблонковський перевал у ніч з 25 на 26 серпня 1939 р., вчинено групою диверсантів Вроцлавського абверу, можна зарахувати до військових дій, які мали безпосереднє відношення до початку військових дій», – писав Т. Хінцінський (*Chincinski*). Дослідник констатував, що на початку Другої світової війни німецькі диверсанти здійснювали численні напади на польську армію. Завдання німецьких диверсантів також було спрямоване на знищення тилу в Польському війську – мости, заводи, вугільні шахти тощо.

Значну групу робіт складають праці емігрантських польських дослідників, які виходили здебільшого у Великобританії. Зазначимо, що й тут ситуація з розробкою теми польсько-радянського конфлікту 1939 р. була подібною до тієї, що склалася в Польщі. Незважаючи на відсутність ідеологічної цензури протягом цілих десятиліть на Заході не з'явилося жодного комплексного опрацювання цієї проблеми, оскільки основні зусилля нечисельні польські емігрантські дослідники зосередили на розробці та всебічному вивченні трагічних подій, пов'язаних зі знищенням польських військовополонених у Катині. Лише в такому контексті розглядалися деякі аспекти польсько-радянського збройного конфлікту.

Серед публікацій цієї групи особливе місце посідає книга польського генерала М. Норвід-Нойгебауера, видана ще у 1941 р. Ця робота містить надзвичайно багато помилок та недоречностей у викладенні матеріалу (*Norwid-Neugebauer, 1941*).

У подальшому польські емігрантські дослідники активно зайнялися розробкою та вивченням трагічних подій, пов'язаних із знищенням польських військовополонених у Катині. Значну увагу було приділено встановленню імен всіх безвинно розстріляних польських громадян. Проте протягом тривалого часу проблеми

польсько-радянського конфлікту залишалися немовби у «тіні» катинської теми, а деякі її аспекти розглядалися лише в цьому контексті.

Робота З. Годиня присвячена польським кавалеристам і танкістам, що стали жертвами радянської влади. Дуже вузьке формулювання теми дослідження пов'язане з тим, що автор сам був кавалерійським офіцером і доля товаришів по зброї йому була дуже близькою. Автор охоплює лише незначний обсяг подій 1939 року, що безпосередньо пов'язані з бойовими діями лише кавалерійських формувань (*Godyni, 1976*), оскільки їх питома вага у тогочасній польській армії складала в середньому близько 12% (*Kozłowski, 1964: 321*).

Одночасно у низці публікацій можна знайти певну фрагментарну інформацію на тему польсько-радянського збройного конфлікту 1939 р. У виданнях, підготовлених членами ветеранських організацій («Полкових Кіл»), можна знайти лише короткі відомості, що стосуються дій окремих полків. Прикладами подібних праць можуть бути роботи, присвячені історії 12-го (*Ułani Podolscy, 1982*) та 14-го (*Dzieje ułanów Jazłowieckich, 1988*) уланських полків.

У середині 1980-х років з'явилася довгоочікувана четверта частина першого тому «Польські Збройні Сили у Другій світовій війні», в якій, зокрема, розглянуто діяльність польського головного командування у критичний день 17 вересня 1939 р. (*Polskie Siły Zbrojne, 1986*). Невдовзі вийшла низка робіт, присвячених безпосередньо польсько-радянському конфлікту 1939 р. Однією з них є колективна праця про «радянський напад», підготовлена Й. Гнітиллою, А. Грушецькою, К. Сквижанем та А. Сухціцем (*Napaść sowiecka, 1985*). Проте в цій роботі бойові дії польсько-радянського конфлікту представлені в дуже схематичній, спрощеній формі, а про деякі важливі моменти не згадується взагалі.

У 1986 р. в Лондоні вийшла книга, присвячена подіям вересня 1939 р., автором якої був К. Лішевський (псевдонім). Через дев'ять років після значної переробки, доповнення та розширення вона побачила світ у Польщі. На цей раз дослідник вже не приховував свого справжнього імені – Р. Шавловський (*Szawłowski, 1996*). Проте, як довело наше дослідження цієї праці та зіставлення її з багатьма архівними матеріалами, як радянськими, так і польськими, ця робота має низку суттєвих недоліків.

По-перше, це перекручення історичних фактів. У книзі ми знову бачимо штучно створених радянських диверсантів, що й у праці Ч. Гжеляка (*Szawłowski, 1996: 64*). Власне Р. Шавловський і став автором цієї, можна сказати, легендарної фальсифікації. По-друге, він демонструє своє повне ігнорування багатьох документальних матеріалів. Він стверджує, що у роботі були використані всі доступні польські джерела, які існують у самій Польщі та за кордоном. Проте, як з'ясувалося, автор згаданої праці зовсім не застосовував надзвичайно цінний і багатий документальний матеріал, що зберігається у польських архівних установах (САВ, WІН та інші).

По-третє, дослідник прагнув до однобічного висвітлення подій вересня-жовтня 1939 р. Суб'єктивним й упередженим є ставлення Р. Шавловського до радянських джерел, які почали поступово публікуватися у Польщі останнім часом. На його думку, вони можуть мати лише другорядний, допоміжний характер стосовно польських матеріалів (*Szawłowski, 1996: 20*).

Отже, незважаючи на певні позитивні моменти, робота Р. Шавловського зовсім не відповідає тому, щоб бути, як він сам підкреслює, «остаточною працею з цієї проблематики». Крім того, враховуючи те, що автор наводить у книзі переважно «сухий», непроаналізований та критично неопрацьований матеріал, її можна розглядати лише як своєрідну добірку документальних джерел, а не як повноцінне історичне дослідження, що претендує на всебічне та ґрунтовне висвітлення подій польсько-радянського збройного конфлікту у вересні-жовтні 1939 р.

Польський історик Я. Гросс, який вимушений був свого часу емігрувати на Захід, на основі численних письмових свідочств польських громадян, що жили тоді у східних землях країни, створив дослідження, присвячене поводженню радянських військ, стосункам місцевого українського та білоруського населення з польськими мешканцями цих територій (*Gross, 1988*).

Отже, в закордонній польській історіографії також не було створено комплексного опрацювання з вказаної проблематики. Згадані вище дві роботи залишаються єдиними працями, які до цього часу з'явилися на Заході. Проте всі вони мають суттєві недоліки і не можуть претендувати на об'єктивне висвітлення подій.

Загалом дослідження польських істориків, що тією чи іншою мірою стосуються проблем польсько-радянського збройного конфлікту 1939 р., становлять значний науковий інтерес і у своїй сукупності сприяють її розкриттю.

Після відновлення незалежності України дослідження історії Другої світової війни істотно активізувалися. Українські історики поволі відходили від ідеологічних догм комуністичного режиму, тиску наративів російської історіографії, яка переважно не змінилася після розпаду СРСР. Варто визнати, що в українській історіографії практично не приділялося уваги початку Другої світової війни, зокрема нападу Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р.

Одним із перших науковців в Україні досліджував початок Другої світової війни А. Руккас, який у 1998 р. захистив дисертацію (*Польсько-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях (вересень-жовтень 1939 р.). Дис... наукового ступеня кандидата історичних наук, 1998*). У 2010 р. він став автором чи не єдиного розділу в колективній монографії (*Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст., 2010*), присвяченому початковому етапу Другої світової війни (*Бойові дії радянських військ у вересні 1939 р., 2010*). А. Руккас проаналізував наступні проблеми: 1) підготовка до радянського наступу; 2) дії головного командування польських збройних сил у зв'язку з радянським наступом; 3) наступ радянських Північної, Східної, Південної армійських груп; 4) бойові дії на Поліссі; 5) підсумки радянського наступу на західноукраїнських землях у вересні-жовтні 1939 р. Він вперше зробив висновок про те, що бої під Шацьком, у районі Грузятина, Навоза, Боровичів були першими, щоправда, слабкими симптомами майбутніх військових катастроф Червоної армії у війні з Фінляндією та на початковому етапі німецько-радянської війни (*Бойові дії радянських військ у вересні 1939 р., 2010: 190*).

Початковий етап Другої світової війни, зокрема воєнні дії Червоної армії досліджував В. Гриневич (*Гриневич, 2003*). Проаналізувавши появу нових досліджень на цю тему, автор констатував спростування окремих міфів: про миролюбний оборонний характер радянської передвоєнної політики і пропаганди; про відсутність у Червоної армії достатнього військового досвіду напередодні війни з Німеччиною (*Гриневич, 2003: 340*).

Своєрідним підсумком розвитку української історіографії за двадцять років незалежності стали історичні нариси в 2-х книгах: «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.» (*Україна в Другій світовій війні*). У нарисах проаналізовано й історіографічні здобутки науковців, в т.ч. початкового етапу Другої світової війни. Відомий дослідник О. Лисенко назвав історіописання Другої світової війни самостійним науковим напрямком, самостійною субдисципліною (*Україна в Другій світовій війні: 9*). Багато уваги автор цього нарису присвятив «війні дефініцій» («Велика Вітчизняна війна» чи «Друга світова війна» тощо), яка характерна для пострадянського періоду української історіографії. Зокрема він стверджує, що в радянські часи термін «Друга світова війна» «не те, що зовсім затирався, однак уживався адресно і дозовано – до подій 1939–1941 рр. та операцій на інших театрах бойових дій» (*Україна в Другій світовій війні: 19*). О. Лисенко справедливо зазначив, що і після 1991 р. «всі, хто доводив наукову доцільність і конкретність позначення періоду 1939–1945 рр. як періоду «Друга світова війна», «звинувачувалися в святотатстві, зневажанні пам'яті полеглих і тих, хто бився проти нацизму в лавах Червоної Армії» (*Україна в Другій світовій війні: 20*). Окремі українські дослідники наприкінці 1990-х років навіть намагалися поєднати ці терміни в назві монографії (*Коваль В.М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945), 1999*).

Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни проаналізував О. Марущенко, який її характерними особливостями назвав «активний пошук науковцями нових теоретичних і концептуально-методологічних засад у вивченні і викладанні історії і, зокрема, подолання партійно-класового підходу, інституалізація україноцентричного погляду на минуле нашої Батьківщини, початок висвітлення історії України періоду Другої світової війни в українознавчих вимірах, у цілісному національно-державницькому контексті, на засадах державницької ідеї, яка стала сьогодні орієнтиром історичних оцінок» (*Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни, 2010: 83*).

Дослідник вважав одним із пріоритетних і перспективних сучасних історичних досліджень ґрунтовне розкриття ролі і значення «українського питання» напередодні та в роки Другої світової війни, його місця в зовнішньополітичних доктринах,

стратегіях і політиці провідних зарубіжних країн. Серед видатних істориків цього напрямку досліджень виділено праці М. Вегеша, С. Віднянського, М. Гетьманчука, В. Ковалюка, М. Ковалюка, В. Ковалюка, В. Косика, А. Руккаса та ін. На нашу думку, значним внеском у дослідження українського питання напередодні та на початковому етапі Другої світової війни є праці науковців Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України – М. Литвина, О. Луцького, К. Науменка, Н. Свідерської, Ю. Сливки, М. Швагуляка та ін. О. Марущенко справедливо зауважив, що, «використовуючи сприятливі можливості доступу до закритих раніше архівних фондів та дослідження недостатньо вивчених тем, українські історики в своїх монографічних розвідках, статтях, виступах на наукових конференціях розглядають такі кардинальні аспекти окресленої проблеми, як феномен Карпатської України, радянсько-німецькі договори від серпня і вересня 1939 р., їхнє реальне значення і наслідки, збройний конфлікт між СРСР і Польщею восени 1939 р., доля Західної України, Північної Буковини, Південної Бессарабії та їх радянізація...» (*Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни, 2010: 85*).

Концептуальне для української історіографії ХХІ ст. бачення початку німецько-польської війни 1939 р. сформулював В. Коваль, який назвав її військовою операцією ЗС гітлерівської Німеччини та Словаччини (після Мюнхенської угоди 1938 р. Словаччина була під контролем Німеччини). Унаслідок цих дій територія Польщі була окупована, її частини анексовані сусідніми державами, зокрема СРСР. Причиною нападу був намір А. Гітлера завоювати «життєвий простір» для «арійської раси» в центрі та на сході Європи, бажання створити стратегічно важливий плацдарм для нападу на СРСР. Щоб запобігти втручання керівництва СРСР у конфлікт, А. Гітлер домовився з Й. Сталіним про розподіл сфер впливу у Східній Європі (*Німецько-польська війна 1939*).

За словами В. Ковалюка, напад Німеччини на Польщу почався 1 вересня 1939 р. о 4 год. 45 хв. одночасними ударами авіації по аеродромах і вторгненнями танків та піхоти із трьох сторін. У відповідь на напад Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. Велика Британія та Франція ультимативно зажадали від Німеччини негайно припинити агресію проти Польщі і протягом 48 годин

залишити її територію. Не отримавши відповіді, вони оголосили Німеччині війну, хоча реальна військова допомога Польщі не надавалася (*Німецько-польська війна 1939*).

На думку автора, польська армія виявилася технічно та оперативно-тактично неспроможною зупинити гітлерівські війська, які в першій половині вересня 1939 р. захопили передмістя Варшави і більшість території Польщі. Незважаючи на героїзм польського війська німецькі танкові угруповання паралізували їхній організований опір, після чого відбувалася ліквідація військових підрозділів (*Німецько-польська війна 1939*).

В Україні значна увага науковців (В. В'ятрович, В. Льницький, І. Патриляк, О. Пагіря, М. Посівнич, М. Романюк та ін.) після відновлення незалежності України була спрямована на дослідження українського націоналістичного руху. Зокрема, в монографії І. Патриляка (*Патриляк, 2012*) на основі широкого кола джерел здійснено комплексне дослідження діяльності на території України українського визвольного руху від початку Другої світової війни до остаточної ліквідації збройного підпілля органами радянської державної безпеки. У спільній статті О. Пагіря і М. Посівнич проаналізували воєнно-політичну діяльність ОУН у Закарпатті в 1929 – 1939 рр. (*Пагіря & Посівнич, 2009*).

Російсько-українська війна, яка розпочалася 2014 р., змусила багатьох українських науковців переглянути підходи до аналізу подій Другої світової війни. Цей процес триває вже десять років. Дискусії, обговорення торкаються практично всіх періодів Другої світової війни. Їхній відгомін можна побачити в сучасному українському і польському суспільних дискурсах.

Величезний резонанс у польському і українському суспільному дискурсах викликала заява в. путіна 10 лютого 2024 р. В інтерв'ю американському журналісту Т. Карлсону президент рф путін фактично виправдав дії нацистів, заявивши, що Польща сама спровокувала Гітлера розпочати Другу світову війну. Як і широкомасштабне вторгнення рф в Україну 2022 р., він також виправдав напад нацистської Німеччини на Польщу у 1939 р., звинувативши поляків у тому, що вони «співпрацювали з Гітлером» (<https://www.bbc.com/ukrainian/articles/czrlp8ynmzvo>).

За словами в. путіна, Друга світова війна розпочалася через незговірливість поляків. Зокрема, на його думку, відмовившись передати А. Гітлеру територію Польщі під назвою «Данцигський коридор», Польща зайшла надто далеко, підштовхнувши Гітлера

розпочати Другу світову війну: «Цю частину віддали Польщі і замість Данцига з'явилося місто Гданськ. Гітлер просив їх (поляків) віддати мирно – поляки відмовилися... Поляки змусили, вони загралися і змусили Гітлера почати Другу світову війну саме з них. Чому почалася війна 1 вересня 1939 року саме з Польщі? Вона виявилася незговірливою. Гітлеру нічого не залишалося при реалізації його планів – почати саме з Польщі», – заявив в. путін (<https://www.bbc.com/ukrainian/articles/czrlp8ynmzvo>).

Одним із перших на інтерв'ю в. путіна відреагував міністр закордонних справ Польщі Р. Сікорський, який написав у соцмережі X, що «російський диктатор уже не вперше звинувачує Польщу, захоплену СРСР 17.09.1939, у розв'язанні війни». Міністр продовжив: «Ми звикли до параноїдальних виправдань вторгнення росії в Україну 2022 року. Що шокує, так це те, що цього разу їх дозволяє собі американський журналіст» (<https://www.bbc.com/ukrainian/articles/czrlp8ynmzvo>).

Р. Сікорський також прокоментував і ту частину інтерв'ю, в якому в. путін розповідав свою версію польсько-української історії: «Польща категорично відкидає, що ми надихнули Такера Карлсона запропонувати володиміру путіну повернутися до кордонів 1650-х років у Східній Європі», – пожартував очільник польського МЗС. Він також виклав мапу Польсько-литовсько-української держави, кордони якої поширюються на сучасну росію. Ця держава трьох народів мала існувати за Гадяцькою угодою 1658 року між гетьманом Іваном Виговським та Річчю Посполитою, але не була реалізована (<https://www.bbc.com/ukrainian/articles/czrlp8ynmzvo>).

Польські історики також прокоментували заяву в. путіна. Історик Центру «Діалог ім. Юліуша Мерошевського» Б. Гайос заявив, що слова російського лідера його не здивували. Він вважає, що цю розмову не можна вважати академічною дискусією та з'ясуванням фактів – це путіну не цікаво. Б. Гайос підкреслив, що йдеться про створення нарративу, адресованого російському глядачеві, щоб «постійно наголошувати на двоєдушності Польщі, тому що це відповідає певному стереотипу та образу Польщі у самій Росії» (<https://www.bbc.com/ukrainian/articles/czrlp8ynmzvo>). Польський науковець назвав це «психологічним трюком» і припустив, що на Заході висміюватимуть нарратив путіна про початок Другої світової війни.

Польський журналіст А. Барткевич порівняв слова в. путіна із заявами А. Гітлера напередодні Другої світової війни. «Якщо з інтерв'ю Такера Карлсона Володимиру Путіну робити висновки про те, де ми перебуваємо в історії, то можна сказати, що ми у 21 столітті, еквівалентному 1938 році», – написав він у колонці для польського видання «Rzeczpospolita» (<https://www.bbc.com/ukrainian/articles/czrlp8ynmzvo>).

Британська професорка А. Празмовська пояснила ВВС, що хоча дійсно між Польщею та нацистами були дипломатичні контакти – перший договір, який Гітлер підписав після приходу до влади, був пакт про ненапад із Польщею в 1934 р. – путін зумисне плутає дипломатичні контакти з загрозливим сусідом із колабораціонізмом (<https://without-lie.info/factcheck/poliaky-zmusyly-hitlera-pochaty-realizovuvaty-svoi-plany-z-polshcheiu-top-10-istorychnykh-feykiv-putina-v-interv-iu-karlosu/>).

Польське МЗС відреагував на такі заяви кремлівського диктатора та опублікував спростування 10 історичних фейків про Польщу та Україну. Серед них є фейки, присвячені початку Другої світової війни. Зокрема, меседж в. путіна: «Польща співпрацювала з гітлерівською Німеччиною» польське МЗС спростувало наступним чином: «Перед Другою світовою війною польська дипломатія намагалася підтримувати добросусідські відносини з Німеччиною. Про будь-який військовий союз Польщі з Гітлером не могло бути й мови. У період між Першою та Другою світовими війнами Польща опинилася між двома агресивними сусідами: Німеччиною та росією, жоден з яких практично не визнавав права польського народу на самостійну державу. У 1934 році в Берліні була підписана німецько-польська декларація про ненапад, яка мала гарантувати вирішення суперечок мирним шляхом. Ще до цього, у 1932 році, подібний пакт про ненапад було підписано з СРСР» (<https://without-lie.info/factcheck/poliaky-zmusyly-hitlera-pochaty-realizovuvaty-svoi-plany-z-polshcheiu-top-10-istorychnykh-feykiv-putina-v-interv-iu-karlosu/>).

МЗС Польщі відреагувало на згаданий вище меседж путіна, що «Поляки змусили Гітлера почати проти них Другу світову війну. Вони не бажали співпрацювати. Гітлеру нічого не залишалося робити, як почати реалізовувати свої плани з Польщею» наступним спростуванням – «Друга польська республіка відхилила претензії Гітлера, а також його пропозицію укласти польсько-німецький союз проти СРСР. Саме гітлерівська Німеччина та

радянська влада підписали 23 серпня 1939 року угоду проти Польщі (так званий пакт Молотова – Ріббентропа), який дозволив Німеччині напасти на Польщу 1 вересня 1939 року. Радянська Росія та гітлерівська Німеччина співпрацювали до червня 1941 року» (<https://without-lie.info/factcheck/poliaky-zmusyly-hitlera-pochaty-realizovuvaty-svoi-plany-z-polshcheiu-top-10-istorychnykh-feykiv-putina-v-interv-iu-karlosu/>).

Кожна річниця початку Другої світової війни провокувала активність суспільно-політичного дискурсу як у Польщі, так і в Україні. Сайт «Голосу Америки» розповів про масштабні заходи польського уряду з нагоди 80-річчя початку Другої світової війни, запросивши на меморіальні церемонії найвищих посадовців з близько сорока країн. Президент України В. Зеленський під час свого першого офіційного візиту до Варшави 31 серпня 2019 р. нагадав, що у лавах польського війська до бою проти нацистської Німеччини стали тисячі етнічних українців – громадян тодішньої Польщі (*Цюпин*). Відомий український історик у США Сергій Плохій зазначив: «якщо йдеться про претензії до тих, хто розпочав Другу Світову війну, то ці претензії, звичайно ж, мають розподілятися між нацистською гітлерівською Німеччиною і комуністичним сталінським Радянським Союзом» (*Цюпин*). УІНП організував семінар «Початок Другої світової війни. Роль сторін» (українська версія).

Запрошеними спікерами цього першого онлайн-семінару були В. Їлге (експерт з України в Центрі міжнародних миротворчих операцій у Берліні, фахівець з сучасної історії та політики в Чорноморському регіоні, а також з питань внутрішньої, регіональної та зовнішньої політики в поточному російсько-українському конфлікті) та професор І. Патриляк (доктор історичних наук (Київ), професор, декан історичного факультету Київського національного університету ім. Шевченка).

І. Патриляк свій виступ розпочав з тези, що українські історики виходять з тієї точки зору, що українське питання напередодні Другої світової війни було одним із найскладніших у тогочасній Європі. Відомий український дослідник зробив акцент на важливому моменті – первісній карті розподілу Польщі на сфери впливу, яка проходила по річках Нарев, Вісла і Сян: «це важливо, бо це не був етнографічний принцип, на який пізніше посилалася радянська дипломатія. Етнографічний принцип

фактично виник в ході вересневої кампанії, коли советам довелося вступати у війну до того, як польський уряд покине країну. Цей момент важливий через те, що він повністю руйнує російсько-радянський міф про Сталіна як збирача українських земель. Сталін, як і Гітлер, лише жонгливали і використовували у власних цілях українське питання напередодні війни» (<https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/ukrayinsko-nimecki-istorychni-dialogy/seminar-pochatok-drugoyi-svitovoyi-viyny-rol-storin>).

В. Їлге у своєму виступі зосередив увагу на самому пакті Молотова – Ріббентропа 23 серпня 1939 р., констатує, що німецька історична наука дослідила цей пакт, мотиви двох диктаторів, причини і співпрацю, яка тільки посилювалася: «останнім часом науковці в Німеччині посилено вивчали це питання, а також наслідки цього пакту для України. І я думаю, що в Україні ще не дано належної оцінки значенню цього пакту для України, як держави, та для українців» (<https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/ukrayinsko-nimecki-istorychni-dialogy/seminar-pochatok-drugoyi-svitovoyi-viyny-rol-storin>).

На думку німецького фахівця, «погодивши Пакт, Й. Сталін спростив і уможливив А. Гітлеру напад на Польщу та розв’язання Другої світової війни. СРСР де-факто вступив у війну як союзник Німеччини своїм вторгненням на територію Польщі 17 вересня 1939 року і взяв участь у розчленуванні Польщі» (<https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/ukrayinsko-nimecki-istorychni-dialogy/seminar-pochatok-drugoyi-svitovoyi-viyny-rol-storin>). В. Їлге провів яскраві аналогії між вересневими подіями 1939 р. та березневими подіями 2014 р. – початком російсько-української війни: «Радянська влада у вересні 1939 року заявила, що немає ані уряду Польщі, ані польської держави, і що радянська влада відчуває себе зобов’язаною «захищати своїх братів». Так само в 2014 році росіяни пояснювали свої дії тим, що на Донбасі немає ефективної української влади, і Росія змушена захищати своїх братів» (<https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/ukrayinsko-nimecki-istorychni-dialogy/seminar-pochatok-drugoyi-svitovoyi-viyny-rol-storin>).

В. В’ятрович, який чимало зробив щодо розвінчання російських міфів про Другу світову війну, у вересні 2019 р. підкреслив, що донедавна в Україні фактично панувало радянське трактування Другої світової війни, яке було оновлене Москвою, щоб відповідати сучасній ідеології росії. Однак 2015 р. Україна офіційним рішенням Верховної Ради України відмовилася від

терміна «Велика Вітчизняна війна», на якому побудована радянська концепція відмови Москви від відповідальності за початок Другої світової війни: «Друга світова війна, представлена як Велика Вітчизняна, була ключовим історичним міфом Радянського Союзу. Радянська пропаганда дуже чітко і масштабно працювала, формуючи чорно-білі уявлення про цю війну, де героєм був тільки Радянський Союз, а злочинцями – усі, хто не з Радянським Союзом. Очевидно, що в цій чорно-білій моделі не було місця для таких подій як пакт Молотова – Ріббентропа, який говорив про співпрацю СРСР з нацистською Німеччиною. Взагалі не говорилося про період 1939 – 41 років – третину всієї війни саме тому, що на той момент Радянський Союз фактично був союзником Німеччини» (Цюпин).

В. В'ятрович і С. Плохій вважають, що лише з 2014 р. «процес українського осмислення Другої світової війни лише починається, але він вказує, що сучасна війна, в якій Україна захищається, також не є «спокійною, нормальною академічною ситуацією, в якій суспільство може собі розібратися» (Цюпин).

Символом порозуміння щодо складних питань Другої світової війни стала презентація у вересні 2021 р. нової книги українських та польських архівістів про початок Другої світової війни. У ній, зокрема, аналізується, як радянська влада «зачищала» Західну Україну від так званих «ворожих елементів». Ці документи раніше були засекречені від громадськості і стали доступними завдяки відкритості Архіву СБУ (<https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-opublikovala-sekretni-dani-pro-pochatok-druhoi-svitovoi-viiny-ukrainskopolski-vcheni-napysaly-pro-tse-knyhu>).

Презентація відбулася у Варшаві і знаменувала 25-річчя співпраці вчених обох країн. А саме – щодо роботи з підготовки спільної документальної серії «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб». «Це уже 10-й, ювілейний, том серії. Він називається «Наказ № 001353. Операція проскрипції НКВД 1939–1941».

Випуск вийшов друком у 2020 році і вже встиг привернути чималу увагу світової спільноти», – заявив директор Галузевого державного архіву СБУ А. Когут. За словами співробітника української спецслужби, у виданні вперше оприлюднюються невідомі раніше документи, зокрема про репресії проти державних діячів, військовослужбовців, співробітників спеціальних і правоохоронних

органів Другої Речі Посполитої, вчинені органами НКВД у західних областях України, окупованих радянською владою восени 1939 р.

Як підкреслив А. Когут, «наш спільний проєкт є унікальним не тільки для Польщі та України, але й для всієї Європи. Попри те, що у фокусі нашої роботи перебували складні питання ХХ століття, нам вдалося опублікувати 10 томів архівних документів. Ще більшого значення проєкту додає той факт, що це архівні документи колишніх комуністичних спецслужб» (<https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-opublikovala-sekretni-dani-pro-pochatok-druhoi-svitovoi-viiny-ukrainskopolski-vcheni-napysaly-pro-tse-knyhu>).

Прикладом зацікавлення українського суспільства подіями Другої світової війни стало проведення у квітні 2020 р. фондом «Демократичні ініціативи» та КМІС спільного соціологічного опитування двох тисяч респондентів. Респондентам запропонували оцінити твердження, що у початку Другої світової війни відповідальні Німеччина разом з СРСР. З цим твердженням погоджуються 56% українців, не погоджуються 24%, а ще 20% не визначилися. Соціологи вказують, що це твердження не викликає кардинальної різниці у відповідях у різних регіонах та вікових групах (*У початку війни винні Гітлер і Сталін разом – опитування перед 9 травня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-52547211>*).

Отже, в українському і польському науковому і суспільному дискурсах вже 85 років спостерігається велике зацікавлення подіями початкового етапу Другої світової війни. Польські дослідники протягом цього періоду набагато більше досліджували початок Другої світової війни, ніж українські дослідники (ідеологічно-пропагандистський тиск був слабший для польських дослідників). У польській історіографії достатньо ґрунтовно розкрито напад Німеччини на Польщу, окупація Німеччини Польщі, збройний опір поляків окупантам. Слід ствердити, що в українській історіографії ці проблеми досліджували лише поодинокі науковці. Щодо окупації СРСР Польщі, то лише після краху комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі та розпаду СРСР з'явилися можливості для фахового аналізу цієї проблеми на основі доступних відкритих архівних джерел. Річниці початку Другої світової війни дають привід активізації суспільного дискурсу в обох країнах навколо найскладніших проблем Другої світової війни.

Використані посилання

Бурлуцький Д. (1979). Визвольний похід Червоної Армії в Західну Україну і Західну Білорусію. *Український історичний журнал*. № 5. С. 17–25.

Гайковський М. (1979). Зустріч і всенародна підтримка Червоної Армії трудящими Західної України у дні визволення (вересень 1939). *Український історичний журнал*. № 6. С. 34–41.

Гриневиц В. (2003). Червона Армія у війнах і військових конфліктах 1939–1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжсвід. зб. наук. пр.*, № 10, С. 340–372.

История Великой Отечественной войны, 1941 – 1945: В 6 т. (1962). Москва. Т. 1. С. 531.

Івасюта М. (1964). Ревкоми Західної України у вересневі дні 1939 року. *У боротьбі за комунізм*. Львів. С. 69–81.

Каліщук О. (2012). Сучасна історіографія українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 22. С. 523–535.

Клоков В., Одрин А. (1940). *Великий освободительный поход Красной Армии*. Воронеж. 48 с.

Краснознаменный Киевский: Очерки истории Краснознаменного Киевского военного округа, 1919 – 1988. (1989). Киев. 543 с.

Крикун У. (1940). *Героизм, отвага, мужество и доблесть. Рассказы участников боев за освобождение трудящихся Западной Украины и Западной Белоруссии*. Киев. 140 с.

Лисенко О. Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/2.pdf>

Литовченко В., Некрасов В. (1989). *Корені єдності*. Київ. 102 с.

Мельник І. Провокація, з якої почалася світова війна. <https://zbruc.eu/node/40961>

Начальный период войны (по опыту первых кампаний и операций Второй мировой войны). (1974). Москва. 357 с.

Німецько-польська війна 1939. URL: resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Nimetsko_polska_1939

От Збруча до Львова. (1940). Москва. 63 с.

Пагіря О., Посівнич М. (2009). Воєнно-політична діяльність ОУН у Закарпатті (1929–1939). *Український визвольний рух*. Вип. 13. С. 12–34.

Патриляк І. К. (2012). «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939 – 1960 рр.). Львів. 592 с.

Поляки змусили Гітлера почати війну. Як заява Путіна сколихнула всю Польщу. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/czrlp8ynmzvo>

Поляки змусили Гітлера почати реалізовувати свої плани з Польщею. ТОП-10 історичних фейків путіна в інтерв'ю Карлсону. URL: <https://without-lie.info/factcheck/poliaky-zmusyly-hitlera-pochaty-realizovuvaty-svoi-plany-z-polshcheiu-top-10-istorychnykh-feykiv-putina-v-interv-iu-karlosu/>

Прилуцька Л. Концептуальні та тематичні зміни в історіографії ФРН Другої світової війни та Україна. URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/download/134/146>

Прозькор Д. (1963). *Война в Европе, 1939 – 1941*. Москва. 435 с.

СБУ опублікувала секретні дані про початок Другої світової війни: українські й польські вчені написали про це книгу. URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-opublikovala-sekretni-dani-pro-pochatok-druhoi-svitovoi-viiny-ukrainskopolski-vcheni-napysaly-pro-tse-knyhu>

Семинар «Початок Другої світової війни. Роль сторін» (українська версія). URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/ukrayinsko-nimecki-istorychni-dialogy/seminar-pochatok-drugoyi-svitovoyi-viiny-rol-storin>

Советская Армия и воссоединение западноукраинских земель с Украинской ССР в составе СССР. События и факты. (1989). Львов. 78 с.

Типпельскирх К. (1956). *История Второй мировой войны: Пер. с нем.* Москва. 607 с.

У початку війни винні Гітлер і Сталін разом – опитування перед 9 травня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-52547211>

Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI. Історичні нариси. Кн. 1. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/978-966-00-1063-5.pdf>

Цюпин Б. Українське осмислення Другої світової війни підштовхує сучасна агресія Росії. URL: <https://www.holosameryky.com/a/www2-ukrainian-history/5065013.html>

Wębnik G. (2012). *Wrzesień 1939 r. w Katowicach*. Katowice. 450 p.

Biegański W. (1977). *Polacy w ruchu oporu narodow Europy. 1939–1945*. Warszawa. 661 p.

Bielski M. (1991). *GO «Piotrków» 1939*. Warszawa. 462 p.

Błasiński J. (1995). *25 pułk ułanów wielkopolskich*. Pruszków. 57 p.

Błasiński J. (1996). *Kawaleria II Rzeczypospolitej na przykładzie 25 pułku ułanów wielkopolskich*. Warszawa. 268 p.

Bömelburg H., Kochanowski J. (2009). Niemiecka polityka okupacyjna w Polsce w latach 1939–1945. *Polska–Niemcy. Wojna i pamięć / red. J. Kochanowski, B. Kosmala*. Warszawa–Poczdami. P. 41–53.

Broszat M. (1999). *200 lat niemieckiej polityki wobec Polski*. Warszawa 1999. 420 p.

Chincinski T. (2004). *Niemiecka dywersja we wrzesniu 1939 r. w londyńskich meldunkach*. Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. № 8/9. P. 31–40.

Chincinski T. *Niemiecka dywersja w Polsce w 1939 r. w świetle dokumentów policyjnych i wojskowych II Rzeczypospolitej oraz służb specjalnych III Rzeczy (sierpień–wrzesień 1939 r.)*. URL: <https://bibliotekanauki.pl/articles/477222.pdf>

Cygan W. (1990). *Kresy w ogniu. Wojna polsko-sowiecka, 1939*. Warszawa. 181 p.

Cyganski M. (1972). *Hitlerowska V kolumna w województwie śląskim i krakowskim w 1939 roku*. Opole. 209 p.

Dalecki R. (1979). *Armia «Karpaty», 1939*. Warszawa. 374 p.

Domińczak H. (1992). *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919 – 1939*. Warszawa. 288 p.

Dyskant J. (1994). *Flotylla Rzeczna Marynarki Wojennej, 1919 – 1939*. Warszawa. 388 p.

Dzieje ułanów Jazłowieckich. (1988). Londyn. 420 p.

Galezowski M. Agresja Niemiec i ZSRS na Polskę we wrześniu 1939 roku. URL: <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/niemcy/94961,Agresja-Niemiec-i-ZSRS-na-Polske-we-wrzesniu-1939-roku.pdf>

Gąsiorowski A. (2010). *Polityka niemiecka na ziemiach okupowanych. II wojna światowa*. Warszawa. 44 p.

Głowacki L. (1976). *Działania wojenne na Lubelszczyźnie w roku 1939*. Lublin. 615 p.

Gnat-Wieteska Z. (1992). *27 pułk ułanów im. Króla Stefana Batorego*. Warszawa. 40 p.

Godyń Z. (1976). *Straty spośród kawalerzystów i pancernych z rąk sowieckich w II wojnie światowej*. Londyn. 124 p.

Gross J. (1988). *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton, New Jersey. 334 p.

Grzelak Cz. (1993). *Szack – Wytyczno, 1939*. Warszawa. 79 p.

Grzelak Cz. (1993). *Wilno, 1939*. Warszawa. 87 p.

Grzelak Cz. (1994). *Dziennik agresji sowieckiej*. Warszawa. 252 p.

Grzelak Cz. (1998). *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku*. Warszawa. 590 p.

Grzelak Cz., Kowalski W. (1993). *Kodziowce, 1939*. Warszawa. 72 p.

Grzelak K. (1994). *Dziennik sowieckiej agresji. Wrzesień 1939*. Warszawa. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-52547211>

II wojna światowa / red. P. Machcewicz, K. Persak (2010). Warszawa. 384 p.

Janowicz Z. (1951). *Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939–1945. Tzw. Okręgi Kraju Warty i Gdańska-Prus Zachodnich*. Poznań. 203 p.

Jarecki J. (1994). *Najazd sowiecki na Polskę, 17 września 1939*. Katowice. 101 p.

Jastrzębski W. (2017). *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do III Rzeszy (1939–1945)*. Bydgoszcz 2017. 313 p.

Jurga T. (1984). *Wojna obronna Polski w 1939 r. Wojna i okupacja na ziemiach polskich, 1939 – 1945*. Warszawa. P. 7–34.

Jurga T., Karbowski W. (1987). *Armia «Modlin», 1939*. Warszawa. 500 z.

Kozłowski E. (1964). *Wojsko Polskie, 1936-1939. Próby modernizacji i rozbudowy*. Warszawa. 345 p.

Laszkiewicz T. (2003). *Osiem wrzesniowych dni. Próba bilansu. Ziemia Kujawska*. T. 16. P. 127-143.

Lityński J. (1996). *Czy polska musiała przegrać w 1939 roku? Wojskowy Przegląd Historyczny*. № 4. P. 232-265.

Łojek J. (1990). *Agresja 17 września 1939 r. Studium aspektów politycznych*. Warszawa 1990. 204 p.

Madajczyk C. (1970). *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce. T. I*. Warszawa 1970. 664 p.

Madajczyk C. (1983). *Faszyzm i okupację 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie. T. I: Ukształtowanie się rządów okupacyjnych*. Poznań 1983. 792 p.

Makowski E. (1979). *Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w przededniu i w pierwszych dniach wojny. Kronika Wielkopolski*. № 3 (19). P. 50-71.

Mazur G. (2004). *Niemiecka «piąta kolumna» we Lwowie 1938–1939. Zeszyty Historyczne*. T. 526. P. 187-188.

- Moczulski L. (1972). *Wojna Polska*. Poznań. 656 p.
- Moczulski L. (2009). *Wojna polska 1939*. Warszawa. 990 p.
- Musiał B. (2004). Niemiecka polityka narodowościowa w okupowanej Polsce w latach 1939–1945. *Pamięć i Sprawiedliwość*. № 2. P. 13-35.
- Napaść sowiecka i okupacja polskich ziem wschodnich – wrzesień 1939*. (1985). Londyn. 112 p.
- Nawrocki S. (1996). Organizacja i działalność Urzędu Namiestnika Rzeszy w Kraju Warty. *Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny*. T. 4. P. 73-95.
- Norwid-Neugebauer M. (1941). *Kampania wrześniowa 1939 roku w Polsce*. Londyn. 268 p.
- Obrona Warszawy 1939 we wspomnieniach* (1984). Warszawa. 417 p.
- Pawlak J. (1991). *Polskie eskadry w Wojnie obronnej, wrzesień 1939*. Warszawa. 590 p.
- Podkowinski M. (1995). *W kregu Hitlera*. Warszawa. 286 p.
- Polska pod okupacją 1939–1945, red. M. Gałęzowski et al. T. 1* (2015). Warszawa. 488 p.
- Polska pod okupacją 1939–1945, red. M. Przegiętka et al. T. 2* (2016). Warszawa. 390 p.
- Polska–Niemcy. Wojna i pamięć / red. J. Kochanowski, B. Kosmala* (2009). Warszawa–Poczdarn. 460 p.
- Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej. Bibliografia* (1979). Warszawa. 830 p.
- Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej: W 3 tomach. T.1.: Wojna obronna Polski, 1939* (1979). Warszawa. 717 p.
- Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. T.1.: Kampania wrześniowa 1939*. Londyn. 1950, 1986, 1959, 1986. cz. 1. 494 p.; cz. 2. 816 p.; cz. 3. 685 p.; cz. 4. 606 p.
- Porwit M. (1978). *Komentarze do historii polskich działań obronnych 1939 roku: W 3 tomach. T.3.: Bitwy przebojowe i obrona bastionów*. Warszawa. 451 p.
- Porzycki W. (1997). *Posłuszni aż do śmierci. Niemieccy urzędnicy w Kraju Warty 1939–1945*. Poznań. 237 p.
- Pospieszalski K. (1952). *Hitlerowskie «prawo» okupacyjne w Polsce. Cz. 1: Ziemia «wcielona». Wybór dokumentów*. Poznań. 442 p.
- Pospieszalski K. (1962). Odpowiedzialność naczelnych zwierzchników administracji terenowej za zbrodnie wojenne w okupowanej Polsce. *Przegląd Zachodni*. № 3. P. 3-27.
- Ratajczyck L. (1980). *Historia wojskowości*. Warszawa. 614 p.
- Rezner W. (1992). *Armia «Poznań» 1939*. Warszawa. 599 p.
- Roszkowski W. (2003). *Najnowsza Historia Polski 1914 – 1945*. Warszawa. 685 p.
- SGO «Polesie» 1939*. (1989). Warszawa. 128 p.
- Skalski J. (1991). *I batalion pancerny*. Warszawa. 44 p.
- Staniewicz R. (1962). Szersze tło i rzeczywiste cele dywersji niemieckiej w Bydgoszczy 3.9.1939 r. *Wojskowy Przegląd Historyczny*. № 4. P. 368-387.
- Steblik W. (1947). Prawda o niemieckim napadzie na Przelecż Jablonkowskà w nocy 25/26 VIII 1939 r. *Bellona*. № 4. P. 41-56.
- Steblik W. (1965). Niemiecki napad na Przelecż Jablonkowskà w nocy 25/26 VIII 1939 r. *Wojskowy Przegląd Historyczny*. № 4. P. 287-299.

- Steblik W. (1975). *Armia «Kraków» 1939*. Warszawa. 707 p.
- Steblik W. (1989). *Armia «Kraków», 1939*. Warszawa. 776 p.
- Szawłowski R. (Liszewski K.). (1996). *Wojna polsko-sowiecka, 1939: tło polityczne, prawnomiędzynarodowe i psychologiczne; agresja sowiecka i polska obrona; sowiecki zbrodnie wojenne i przeciw ludzkości oraz zbrodnie ukraińskie.: W 2 tomach. T. I*. Warszawa. 520 p.
- Szefer A. (1987). *Prywatna wojna leutnanta Alberta Herznera czyli niemiecki napad na Przelecź Jablonkowskà w nocy z 25 na 26 sierpnia 1939 roku*. Katowice. 100 p.
- Szefer A. (1989). *Hitlerowska prowokacja w Gliwicach oraz w Stodolach i Byczynie 31 sierpnia 1939 roku*. Gliwice. 67 p.
- Szubański R. (1989). Krótki zarys działań wojskowych na wschodnich terenach II Rzeczypospolitej we wrześniu 1939 r. *Wojskowy Przegląd Historyczny*. № 3. P. 298–325.
- Szubański R. (1989). *Polska Broń Pancerna, 1939*. Warszawa. 335 p.
- Szubański R. (1990). *Siedemnasty września 1939*. Warszawa. 128 p.
- Szymankiewicz Z. (1985). *Poznan we wrzesniu 1939*. Poznan. 316 p.
- Turlejska M. (1966). *Prawdy i fikcje, wrzesień 1939 – grudzień 1941*. Warszawa. 726 p.
- Ułani Podolscy. (1992). *Dzieje pułku ulanów podolskich, 1809 – 1947*. Londyn. 414 p.
- Weinberg G. (1994). *A World at Arms. A Global History of World War II*. Cambridge. 1178 p.
- Wieczorkiewicz P. (2001). *Kampania 1939 roku*. Warszawa. 144 p.
- Wiek XX w źródłach / oprac. M. Sobańska, S. Lenard* (2002). Warszawa. 430 p.
- Wojna i okupacja na ziemiach polskich 1939–1945 / pod red. W. Góra* (1984). Warszawa. 809 p.
- Wojna wyzwolenicza narodu polskiego w latach 1939 – 1945. Węzłowe problemy*. (1963). Warszawa. 755 p.
- Wróblewski J. (1986). *Armia «Prusy» 1939*. Warszawa. 302 p.
- Wróblewski J. (1989). *Samodzielna Grupa Operacyjna «Polesie», 1939*. 246 p.
- Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach* (1989). Warszawa. 846 p.
- Wybór tekstów źródłowych historii państwa i prawa. Okres okupacji hitlerowskiej na ziemiach polskich / wybór i oprac. A. Konieczny* (1980). Wrocław. 137 p.
- Ząbek W. (1999). Wrzesień 1939: (prawdy i fikcje). *Niepodległość i Pamięć*. Vol. 6/2 (15). P. 11–32.
- Zaloga S., Madej V. (1985). *The Polish Campaign*. New York. 195 p.
- Zarzycki P. (1991). *I pułk artylerii najcześniejszej*. Warszawa. 44 p.
- Zaziemski R., Paluch J., Smialek W. (1991). *I pułk strzelców podhalanskich, 1918 – 1939*. Nowy Sącz. 137 p.